

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

VAKIFLAR DERGİSİ

Metinden hariç 364 Resim, 48 Plân ve Kroki,
43 Fotokopi, 38 Desen ve 13 Levha'yı havidir.

SAYI : IX

TIPKI BASIM

PYS VAKIF SİSTEM MATBAASI - ANKARA - 2006

ISKENDERİYE KÜTÜPHANESİ MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN YAKILMAMIŞTIR

Arslan TERZIOĞLU
Institut für Geschichte der
Medizin des Ludwig —
Maximilians — Universität,
München

I — Giriş :

Yakın bir zamana kadar batıda, ta haçlı seferleri devrinden kalma İslâm medeniyeti hakkında yanlış ön hükümler doğru olarak telâkki edilmiştir¹. Bu nedenle Avrupa medeniyetinin doğuşunda İslâm medeniyetinin oynadığı rol mühimsenmemiş, buna mukabil İslâmiyetin ilk inkişaf devrinde yapılan fetihler sırasında eski eserlerin tahrip edildiği bu arada antik devrin en büyük ilim merkezlerinden biri olan İskenderiyedeki meşhur kütüphanenin Hz. Ömer'in emri ile Amr İbn As tarafından yaktırıldığı efsanesi doğru kabul edilerek, İslâmiyetin aleyhinde bir propaganda mahiyeti arz etmiştir.

Bilhassa XIX. Yüzyıldan beri ilimler ve sanat tarihinde kaydedilen gelişmeler ve Orientalistlerin gayretli çalışması neticesinde, bugün artık Avrupada Renaissance ve Réforme hareketlerinin doğuşunda Bizansın değil İslâm medeniyetinin en büyük rolü oynadığı ortaya çıkmıştır². Endülüs (İspanya), Sicilya ve Haçlı seferleri esnasında Anadolu, Suriye ve Mısırdan Avrupaya İslâm medeniyetinin tesirleri etkili olarak Tıp, Matematik, Astronomi, Kimya, Fizik, Mimarlık ve denizcilik alanında

Avrupada gelişmelere sebep olmuştur. Aristo, Hippokrat, Galen gibi antik devir alimlerinin fikirleri Avrupada, İslâm eserlerinden yapılan tercümelerle tanınmaya başlandı. Bugün, antik İslâm medeniyetinin, eski antik Yunan ve Roma kültürünü Avrupaya aktarmakla kalmayıp, yeni ilmi katkılar yaptığı da ortaya çıkmıştır. Meselâ İslâm âlimi İbn al-Haitham (965-1039) Euklid'in gözün görme ışınları neşrettiği tezinin doğru olmadığını, cisimlerden gelen ışınların göz merceğine geldiğini bulmuştur. Ayrıca Levy ben Gerson (ölümü 1344) ve Leonardo da Vinci'den önce fotoğraf makinasının ilkel bir şekli olan Lochkamera (Camera obscura) yı bulan al-Haitham, merceklerin yakmak, cisimlerin görüntülerini büyütme hassalarını inceleyerek ilk okuma gözlüğünü de icat etmiştir. Alhazan adı altında düşünce ve yazılarıyla veya eserleriyle Avrupayı çok etkiledi³.

Norman Kralı Roger'e dünya haritasını ve coğrafi izahlarını havi "Kitab ar-Rudschoni" eserini, Kral Guillaume'de Kitab ul-memalik eserini sunan meşhur İslâm coğrafyacısı İdrisi (1100-1166) dünyanın yuvarlak olduğunu belirtmektedir⁴.

Amerika kaşifi olarak bilinen Kristof Kolomb Haitiden 1492 yılı ekim a-

1. Von Grunebaum, G. E. Medieval İslâm; Chicago, 1947, s. 48-50 de Avrupada haçlı seferlerinden önce ve sonra İslâmiyet hakkında ne gibi düşüncelerin yaşandığına temas edildiği gibi, o devirde Avrupalı seyyahların Seyahatnamelerinde de avrupalıların İslâmiyet hakkındaki düşüncelerini müşâhade etmek kabildir.

2. Hunke, Sigrid-Allahs Sonne über dem Abendland, Stuttgart, 1967, s. 225-226; Turan, O-Selçuklular tarihi ve Türk İslâm medeniyeti, İstanbul, 1969, s. 351.

3. Von Amulett zur Zeitung, 7000 Jahre frühe technische Kultur, Stuttgart 1969, s. 237.

4. Hunke, S: 1967, s. 235; Hamidullah, M.-Müslümanların Kristof Kolomb'dan evvel Amerikayı Keşifleri. İslâm düşüncesi dergisi, 1968 s. 367-371; Turan, O., 1969, s. 353.

yında yazdığı mektupta bu zahmetli keşif seyahatine ilhamı, islâm filozofu (Averroes olarak tanınan) İbn Rüşd'den aldığını yazıyor⁵. Bu islâm filozofunun eserlerini okuduğunda Hindistan'a batı yönden, daha kısa zamanda ulaşacağı neticesine varmıştı.

Böylece dünyanın yuvarlaklığını, islâm medeniyeti içinde gelişen usturlab'ı müslümanlardan alan Avrupalılar, batıdan giderek Hindistana erişmek amacıyla Amerikayı keşfetmişlerdir.

Türk asıllı islâm âlimlerinden Farabi, Muhammed al-Hârizmi ve bilhasa İbni Sina eserleriyle Avrupayı XVII. Yüzyıla kadar tesir altında bırakmıştır.

Artuklu Türk hükümdarlarından Sultan Kara Arslan'ın torunu Emir Mahmud'un isteği üzerine "Câmiul-ilm ve'l amel" isimli bir eseri 1205 yılında hazırlayan Bed'üz-Zaman Leonardo da Vinci'den üç asır evvel bir mekanik bilgini olarak çıkmaktadır. Eserinde Pompalar, su terazileri, fikiyeler, otomatik makineler ve mühendisliğe ait pek çok aletlerden bahsetmekte, bunların resimleri ile çalışma şekilleri izah edilmektedir⁶.

Perpektive (Menâzır) ait islâm bilgini Al-Hazîni (Alhazen) nin eserinin Lâtinceye tercümesi Rönesans Mesenlerinden Catherine de Medicis'e ithaf edilmişti⁷.

Selçuklular devrinde İspicaplı (Sayramlı) bir Türk âlimi kuşların ağırlıkları ile kanat alanlarını ölçerek aradaki fiziksel ilişkiyi araştırmıştı. Kristal imâlini Keşfeden İspanyalı islâm âlimi Abbas bin Firnas 880 senele-

rinde yaptığı uçucu yüzeyle bir müddet uçarak tekrar yere inmişti⁸. Bu islâm âlimlerinin çalışmalarını haklı olarak Levi-Provançal, Pariste 1948 de neşredilen eserinde modern havacılığın kurucuları olarak vasıflandırır.

Feza ilminde islâm âlimleri eski antik Yunan alimlerinin yanlışlarını bulmakla kalmıyarak yeni buluşlar yapmışlardır. Antik devir âlimlerinden Hipparch ve Ptolemaeus'un yaptıkları yıldız kataloglarında bulunmayan sabit yıldızları tesbit eden Abd ar-Rahman as Sufi (903-986) yanında çalıştığı Sultan Adud ad-Davla'ya bu sabit yıldızların yerlerini ve büyüklüklerini hesaplayarak sunmuştu.

Kopernikus'tan 500 sene önce büyük islâm Türk âlimi al-Biruni (973-1048) güneşin dünda etrafında değil, dünyanın hem kendi eksenini etrafında hemde planetlerle birlikte güneşin etrafında döndüğünü bulmuştu⁹.

XVI. Yüzyılın tanınmış Türk Amiralî Piri Reis'in 1929 senesinde Topkapı Sarayında bulunan dünya haritası¹⁰, 1957 senesinde Amerikan feza alimlerinin nazarı dikkatini çekiyor. Yapılan incelemelerde XVI. yüzyılda yapılan Piri Reis'in haritasında 1952 senesinde ilk defa keşfedilen Antarktis kıtasındaki dağ silsilelerinin gösterilmiş olması Amerika'lıları hayrette bırakıyor. Fezaya atılan bir satalitin Kahire üzerinden aldığı resimleri, Piri Reis'in haritası ölçeğinde büyülterek çakıştırıldığında birbirinin aynı olduğunu gören Amerikan âlimleri Prof. Charles H. Habgood ve Matematikçi Richard W. Strachan hayretler içinde kalıyorlar¹¹.

8. Er, Şükrü-Bed'üz Zaman, Mühendis ve Makina dergisi, Ankara, 1967, cilt 11 sayı 124, s. 122.

Hunke S.- 1967, s. 83.

9. Hunke, S.-1967, s. 95.

10. Akçura, Y.-Piri Reis Haritası, İstanbul, 1966, s. 1.

11. Von Dcaniken, E-Erinnerungen an die Zukunft Düsseldorf-1968, s. 36.

5. v. Boehm, M. Spanien, Geschichte, Kultur, Kunst 1924, s. 112.

6. Vaux, Carra de-Les Penseurs de l'Islam, Paris 1921, s. 173-177; Ayasofya No. 3606; Topkapı III. Ahmed Kitaplığı No. 3472.

7. Turan, O.-1969, s. 355

Kahire'li İslâm hekimi Ali bin Süleyman'ın 1000 senesinde ortaya attığı Atom teorisi Ortaçağ'da anlaşılamadığından unutulmağa mahkûm olduğu gibi, müslüman âlimlerin güneşteki lekeleri keşifleri de 1610 senesine kadar kimse'nin nazarı dikkatini çekmemişti¹². Ama Toledolu İslâm âlimi As-Sarqali (1028-187) al-Battani'nin astronomideki buluşlarının Avrupayı ne kadar etkilediği meşhur Kopernikus'un bu iki âlimden, 1530 da yazdığı "De revolutionibus orbium coelestium", isimli meşhur eserinde bahsetmesinden anlaşılıyor¹³.

Bu gün yapılan araştırmalar neticesinde modern teknik ve ilmin ilerlemesinde İslâm âlimlerinin eserlerinin oynadığı büyük rolün ortaya çıkmaya başlaması nasıl İslâm medeniyetinin şerefini yüceltici bir durum arzederse Helenistik devirde dünyanın en büyük ilim merkezliğini yapmış İskenderiye kütüphanesinin müslümanlar tarafından yakılmadığının ispatı da bu şerefi gölgelendirmekten koruyucu bir adım teşkil eder.

Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İskenderiye kütüphanesinin yakılması meselesine dair yazılan çeşitli dillerdeki risâlelerin çokluğu ve meselenin ehemmiyeti bu konuda araştırma yapmayı zorlaştıran bir mahiyet arzeder. Bu sebepten eğer Tıp Tarihi Enstitüsü Direktörü sayın hocam Prof. Dr. F. Nafiz Uzluk senelerce şahsen topladıkları değerli materyalleri ve geniş kültürleriyle bize yardımcı olacaklarını vadetmeselerdi bu konuda bir araştırma yapmaya cesaret edemeyecektim.

II — İskenderiye Kütüphanesinin müslümanlar tarafından yakıldığını zikreden kaynaklar bunların doğruluğundan şüphe ile bu işin müslümanlar

tarafından yapılmadığını iddia eden risâle ve yayınlar:

İskenderiye kütüphanesinin, müslümanların 642 senesinde İskenderiye'yi feth ettiklerinde Hz. Ömer'in emri ile Amr İbn As tarafından yakıtıldığına dair haber, Abd-al-Lâtif (1162-1231), al-Kıfti (1173-1248), al-Makrizi (1364-1442) gibi bize İslâm ülkelerinin tarihi ve kültürü hakkında değerli ve zengin birer kaynak olan tanınmış İslâm müelliflerinin eserlerinde yer aldığından, ilk bakışta haberin doğruluğu inanılacak bir mahiyet arzeder.

Eserlerine Avrupada büyük kıymet verilen XVII. yüzyıl Türk müelliflerinden Kâtip Çelebi'de (ölümü-1658), 1957 de İngilizceye çevirerek bastırılan Mizan-ül Hak isimli eserine¹⁴ bu rivâyeti hiç bir kaynak göstermeksizin geçirmiştir¹⁵.

Şurası muhakkak ki Kâtip Çelebi'nin (Hacı Kalfa) Keşf-üz-Zünun eserinde belirttiği üzere, İslâmiyetin ilk zamanlarında Araplar kendi lisanları, Kur'an ve onun içindeki hukuki kanunlar ve din için tamamen zararsız ilimlerden biri olan Tıptan gayri ilimlerden başka ilimleri kulture etmediler. Diğer bütün ilimlere kendilerini uzak tutmalarındaki gaye, böylece İslâm-Doğmasını yabancı ve tehlikeli tesirlerden uzak saf tutabileceklerini zannetmeleriydi. Diğer ilimlerle ne kadar çok ve derin uğraşılsa, kendilerinin daha yeni olan inançlarının sarsılmasının daha kolay olacağından korkuyorlardı.

Hacı Kalfa¹⁶ (Lexicon bibliogr., I, 78) bilhassa şunuda ilâve ediyor ki, onları (Araplar) dini şevkleri nihayet o hale getirdiki kendileri tarafından yeni fethedilen memleketlerde buldukları

12. Hunke, S. 1967, s. 95.

13. Hunke, S. 1967, s. 95.

14. Kâtip Çelebi - (Trc. G. L. Lewis) - The Blance of Truth, London Newyork 1957, s. 24.

15. Kâtip, Çelebi - Mizan ül-Hak, İstanbul, 1656 9. 6.

16. Kâtip, Çelebi - Keşf-üz-Zünun, Maarif baskısı, I. 32,33.

arapça yazılmamış kitapların hepsini yaktılar.

İslâmın ilk devrelerine ait bu tasvir Kâtip Çelebi gibi 1658 de ölen biri tarafından çok geç bir devirde yapılmasına rağmen itiraf etmek lâzım ki fanatikliğin bir neticesi olan o zamanın dar görüşlülüğünü umumiyetle tam hakiki ve doğru bir şekilde tecessüm ettiriyor.

Diğer taraftan en eski hıristiyan kaynağı olarak Ebul Farac'ın (1225-1286) XIII. yüzyılda yazdığı Tarih-i Muhtasar-ül-düvel'de müslümanlar tarafından İskenderiye'de kitapların yakılmasına ait geniş malûmat olup buradan naklen bu rivayet doğu ve batı kaynaklarına aktarılmıştır. Bütün bu müelliflerin nakline nazaran İskenderiye'deki kütüphanenin Hz. Ömer zamanında yaktırıldığına doğruluğu inanılır gibi görünürse de, yakından tek tek iyice analiz edildiklerinde hakikatle bağdaşmayan, doğrulukları şüpheli bir durum arzeder. Asıl dikkati çeken şey en eski kaynağın müellifi Abd-el Lâtif'in İskenderiye'nin fethinden tam 520 sene sonra doğmuş olduğu, el-Kifti'nin ondan 17 sene sonra, Ebul Farac'ında ondan 55 sene öldüğüdür. Yani İskenderiye kütüphanesinin müslümanlar tarafından Hz. Ömer devrinde yakıldığına dair en eski 3 kaynağın müelliflerinin hepsi, bu yanma olayından en aşağı 520 sene sonra XIII. yüzyılda yaşamış olmaları, onlardan önce gelen ve İskenderiye'nin fethini en ince teferuatına kadar anlatan gerek islâm gerekse hıristiyan âlimlerinin kütüphaneden hiç bahsetmeyişleridir. Ayrıca müslümanlar tarafından yakıldığını iddia eden bu müelliflerin XIII. yüzyılda yani haclı seferlerinin yapıldığı esnada yaşamaları, meşhur Orientalist Claude Cahen'nin 1968 de Almanca olarak neşredilen İslâm tarihinde belirttiği üzere, meşhur İskenderiye kütüphanesinin müslümanlar tarafından yakılması, haclı seferleri esnasında müslümanları

kötülemek kastıyla uydurulmuş bir efsane olduğu şeklindeki tezini ispatlar mahiyettedir¹⁷.

Abd el Lâtif, İbn el-Kıfti ve Ebul Farac'ın bu yanma hadisesiyle ilgili haberlerini tek tek analiz etmeden önce XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ortalarına kadar İskenderiye kütüphanesinin yanmasıyla ilgili en mühim yayınlar ve risâlelere değineceğiz. Bunların çokluğu bu meselenin nasıl bir ehemmiyete haiz olduğunu aksettirmesi bakımından önemlidir.

Bunlar içerisinde Orientalist Prof. Ludolf Krehl'in¹⁸ (1825-1901) 1878 Eylülünde Floransa'daki IV. International Orientalistler kongresine verdiği "Über die Sage von der Verbrennung der Alexandrinischen Bibliothek durch die Araber" isimli bildiri (Communication) çok mühim olup, aradan 92 sene geçmesine rağmen hâlâ değerini kaybetmemiştir.

Meşhur Orientalist ve hekim Mr. Browne, Arabian Medecine isimli eserinin 1921 deki Cambridge tab'ında İskenderiye kütüphanesinin yakılmasıyla ilgili daha geniş bilgi için L. Krehl'in bu bildirisini mehzaz olarak gösterir.

L. Krehl'in, İskenderiye kütüphanesini müslümanların yakma haberinin aslı astarı olmayan bir efsâne olduğunu ispatlamaya çalışan bu tebliğini, Berlin'deki Freie Universitaet'in kütüphanesindeki arşivde bularak fotokopye-

17. Cahen, C. - Der İslâm I, vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches, Frankfurt, 1968, s. 128.

18. L. Krehl'in "Recueil des traditions Mohamétanes par el-Bukhârî. Text arabe" (3 Bde Leiden 1862/68) ve "Das Leben und die Lehre des Muhammed" (Tl I. 1884) isimli iki eseri daha vardır.

Krehl, (Christoph Ludolf Ehrenfried) Meissen'de 29 Haziran 1825 de doğdu. Leipzig'te 1869 dan itibaren Arabistik üzerine Ord. Professor ve Kütüphane müdürü (Oberbibliothekar) oldu. 15 Mayıs 1901 de Leipzig'te öldü. İki oğlundan biri (onun adıda Ludolf Krehl) Heidelberg ve Berlin Patoloji enstitülerinde Direktörlük yapmış tanınmış bir Tıp Profesörü, diğeri de meşhur Komponist ve müzik teorikçisi Stephan Krehl'dir. (Der Grosse Brockhaus, Leipzig, 1931, Bd X, S. 375).

lerini yaptırdık. Hicri senesinde Mehmet Mansur Efendinin İstanbulda Tasviri Efkâr gazetesinde tefrika edilip sonradan Milâdi 1883 (Hicri 1300) senesinde kitap olarak basılan "Meşhur İskenderiye kütüphanesine dair Risaledir" isimli eseri bu alanda yayınlanmış bir Türkçe eser olarak şâyanı dikkattir. Manastırda doğan Mehmet Mansur Efendi iyi Rumca ve eski Yunanca bildiğinden Babilî tercüme odasına tercüman oldu. Evkaf Nazırı Deli Raşid Beyin babasıdır. Şurâyı Devlet azalığından emekli olduğunda Gebze'ye gitti. Gebze H. 1314 (1879) de ölüp orada Çoban Mustafa Paşa camii karşısındaki mezarlığa gömülmüştür¹⁹. Bu mevzu ile dikkate değer bir risale yayınlayan bu Türk müelliflerinin ruhu şad olsun. Bu risâlesinin 6. faslının 53, 54, 55 sayfalarında İskenderiye kütüphanesinin yanması ile ilgili kaynakları inceliyerek 63. sayfasında "İslâmdan evvel bu kütüphâne ve Museion imhâ edildiğinden" Avrupalıların ve Kâtip Çelebinin iddiası yersizdir der.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Butler²⁰, Breccia, Furlani²¹, Casanova²², gibi Avrupalı bilginlerde bu konu ile ilgili entran san çalışmalar yapmışlardır. Göz hekimi olarak senelerce Mısırdaki çalışan şark lisanını öğrenen değerli Alman bilgini Max Meyerhof²³ bu konu ile ilgili yayınlarında İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer zamanında müslümanlar tarafından yakılmasını, İskenderiye'nin

zaptından 600 sene sonra Hz. Ömer'in dindarlığını yükseltmek kastıyla uyduurulmuş bir efsâne olarak vasıflandırır.

1861 de Beyrut'ta doğan ve 1914 de Kahirede ölen Cerci Zeydanın, Türkçeye Zeki Megamiz Bey tarafından Medeniyeti İslâmiye tarihi ismiyle tercüme edilen Tarihi Temeddenül İslâm eserinde bu konuyla ilgili kısımda yer almıştır. Cerci Zeydan'ın 1900 yılında yayınladığı Tarih-i Mısırul Hadis yani "Yeni Mısır Tarihinde" yazdığı suretle, bu ikinci fıkraya yani yakılmaması fikrinde bulunduğunu bildirir. Fakat daha sonra islâmiyet ve medeniyeti İslâmiye tarihi hakkında araştırmalara devam neticesinde, gerçeğe hizmet maksadıyla, bir çok sebeplerden dolayı birincilerin yani Abdullatif-i Bağdad-i, Ebul ve Makrizi'nin fikir ve mütalaalarını isimlerini bildirmediği kimselerin ret ve cerh fikirlerinin üstün tutarak eserinin Medeniyeti İslâmiye Tarihi ismiyle Türkçeye yapılan tercümesinde hatta şu beyâna rastlanır:

"Evet Bağdat'lı Abdullatif'in bu ibaresi kısadır. Hususi bir surette olmayarak bahse girmiştir. Bununla beraber yazının Ebul Farac, diğerinden nasıl nakletmişse, o asırda inanılır itimada şâyan bir me'hazden almış gibi sıhhatinden hiç şüphe etmediğini göstermiyormu"²⁴.

Böylece İskenderiye kütüphanesiyle ilgili yayınların kısa bir Histografi-sini verdikten sonra, meselenin esas analizine geçiyoruz. Buna önce:

a — Abdel-Latif, İbn el-Kifti ve Ebul Farac'ın İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer devrinde Amr İbn As tarafından yakıtıldığına dair haberlerin analiziyle başlayıp, müteakiben,

b — Müslümanlar İskenderiye'yi fethettikleri zaman bu meşhur kütüp-

19. Bursalı M. Tahir-Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1924, Cilt 3, S. 147, 148.

20. Butler, A.J. - The Arab Conquest of Egypt. Oxford, 1902.

21. Furlani, G. - Sull'incendio della bibliotheca di Alessandria. Aegyptus. Bd. V. 1924.

Furlani, G. - Giovanni il Filoponi e L'incendio della biblioteca di Alessandria. Bull. de la Soc. Archéol. d'Alexandrie. No. 21, 1925.

22. Casanova, P. - L'incendie de la bibliotheque d'Alexandrie par les Arabes, Paris 1923.

23. Meyerhof, M. - La fin de L'Ecole d'Alexandrie d'après quelques auteurs arabes Archeion Bd. XV. Rom. und Paris, 1933.

Meyerhof, M. - Voraussetzungen und Anfänge der arabischen Heilmittellehre Ciba Zeitschr. 1942, S. 2964.

24. Cerci, Zeydan, (Zeki Megamiz tercümesi), Medeniyeti İslâmiye Tarihi, İstanbul, 1329, Cilt 3, s. 74.

hanenin mevcut olup olmadığı meselesini inceliyeceğiz.

III — Abd el-Latif, İbn el-Kifti ve Ebul Faraç'ın kütüphanenin müslümanlar tarafından yakıldığına dair verdikleri haberlerin analizi:

1162 senesinde Bağdadta doğan Abu Muhammed Abd el-Latif, meşhur Orientalist Silvester de Sacy tarafından tercüme edilen Mısır tarihinde, İskenderiye kütüphanesi'nin müslümanlar tarafından yakıldığına dair verdiği çok kısa mâlûmat, bu konuda en eski kaynak olduğundan öncelikle incelenmeye değer. Abd el-Latif'in bu haberini Silvester de Sacy'nin tercümesinden, arapçayı iyi bilen L. Krehl, Arapça aslıyla mukayese ederek şu şekilde tercüme etmiştir:

"Ich glaube, das dieses Gebaeude der Porticus war, wo ARISTOTELES und Später seine Schüler Unterricht erteilten, und das dieses die Academie war, welche Alexander bei Gründung der Stadt erbaute, und in welcher die Bibliothek aufgestellt war, welche Amr İbn-al-As auf Befehl des Omar verbrennen liess."²⁵

Bunun Türkçeye tercümesi²⁶ şöyledir: "Bu bina zannedersem, Aristotelisin, sonraları talebelerinin ders anlattığı Porticus (yani Kubbe altı) idi. Öbürüde İskenderiye şehrini kurduğunda, inşa ettirdiği Akademi idi ki, oradaki kütüphane Amr-al-As tarafından

25. Krehl, L. - 1878, s. 444.

26. Bu haber Cerci-eydan'ın Zeki Megamiz tercümesinde şöyle tercüme edilmiştir. "Abdullatif bu husus hakkında aynen şöyle der: Amudussuvarî'nin etrafında bu direklerden işe yarar bir takım kalıntılar gördüm ki, bunların bazıları sağlam, bir kısmı ise, kırık idi. Bu direklerin vaziyetleri, halleri gösteriyor ki, üzerinde vaktiyle tavan vardı. Bu direkler tavanı taşırdı. Amudussuvarî üzerinde bir kubbe mevcut idi ki, bu amuda istinat ederdi. Bu yerin Aristo'nun, kendinden sonra fırkasının ilimleri, fenleri tedris eylediği, talim ettikleri revak (kubbe altı) İskender tarafından İskenderiye tesis olduğu zaman inşa edilen ilimler evi Darül Ulûm olduğunu zannedirim. Hz. Ömer'in izni ile Amr İbnül As'ın yakığı kütüphane işte bunun içinde idi". El ifadet vel itibar S. 28."

Ömer'in emri üzerine yaktırılmıştı." Bağdat'ta Nizâmiye medresesinde Filoloji, Felsefe, Kimya ve Tıp tahsil etmiş olan İslâm müellifi Abd-el-Lâtif'in bu haberi, doğruluğundan şüphe edilecek bir takım tarihi yanlışlıklarla doludur. Zira bu haberde belirtildiğinin aksine olarak Aristo hiç bir zaman İskenderiye'de bulunmamıştır. Ayrıca İskenderiye'deki Museion'da İskender tarafından değil, sonraları Plotemaeus I. Lagi tarafından inşa ettirilmiştir.

Bu yakılma hadisesi en geniş olarak İbn-el-Kifti (1172-1248) de anlatılır. Onun anlatışına göre İskenderiye fethedildiğinde, Ordu komutanı Amr Halife Ömer'e (bir mektupla) oradaki Yunanca kitapları ne yapacağını soruyor. O da, ona şöyle cevap veriyor: "Eğer onların içindeki Kur'anda varsa onlara ihtiyaç kalmaz, yok eğer onların içindeki Kur'andakinden başka şeylerse, o zaman zararlı olduklarından onların imha edilmesi gerekir."

O Zamanlar İskenderiyedeki hammamlar, bu kütüphanede bulunan Papirus üzerine yazılmış kitaplarla 6 ay ısıtılmış. Ayrıca bu hikâyesini İbn-el-Kifti, Johannes Philoponos adında İskenderiye'li bir âlimle Amr İbn As arasında geçen bir konuşma ile süsler.

İskenderiye'nin Halife Ömer zamanında 640 ile 642 seneleri arasında fethinden 530 sene sonra 1172 de doğan İbn el-Kifti²⁷ gerçi İslâm devri âlim adamları arasında mümtaz bir yeri varsa da bu haberi muhakkak rivayetlere isnat eden emin olmayan bir kaynaktan alarak yazmakla belki de evvelce söylendiği gibi Hz. Ömer'in dindarlığını düzeltmek kasdı ile uydurulmuş bir efsaneyi kitabına almak hatasına düşmüştür.

Zira bu haberde zikredilen ve Amr İbn-al-As ile konuşması nakledilen Jo-

27. İbn el-Kifti (1172-1248)-Tarih al-Hukama, Ed. J. Lippert, Leipzig, 1903 de yukarıda verilen İskenderiye Kütüphanesinin yanma haberi, S. 350 dedir.

hannes Philoponos, Max Meyerhof'unda belirttiği üzere İskenderiye'nin İslâm ordusu tarafından Hz. Ömer tarafından fethinden yüzyıl önce yazmıştır²⁸. Böyle olunca Johannes Philoponos'un, Amr İbn-al As ile konuşması tamamen uydurma bir hikâye olarak ortaya çıkıyor.

İbn el-Kifti'nin doğumundan 54 sene sonra Malatya'da (Melitene) dünyaya gelen ve ondan 38 sene sonra ölen Abul Faraç'ın El-Muhtasar-u fi-ed-Düvel isimli arapça olarak yazdığı siyasi Tarih Muhtasarında aynı İbn el-Kifti de zikredileni İskenderiye kütüphanesinin yanması ile ilgili hikâye zikredilir. Abul Faraç'da gene Johannes Philoponos (Gramatikçi olarak tanınır) ile Amr arasında geçen konuşmayı zikreder. Johannes Philoponos Amr'den İskenderiye'nin kiralıyet hazine dairesinde mühürlenmiş şeylerden istifade etmek istediği söyler. Amr da oradaki hangi şeylerden yararlanmak istediğini sorar. O da, Kiralıyet hazinesindeki felsefi kitaplardan yararlanması arzu ettiğini beyan eder.

Amr'da bunun için Halife Ömer İbn-al Khattab'ın müsaadesi lâzım geldiğini söyler. Sonra, o da vaziyeti Ömer'e bildirir. Ömer'de, gene İbn-el-Kifti de belirttiği üzere, eğer o kitapların içinde olan Kur'anda varsa, onlara ihtiyaç kalmaz, yok eğer onların içinde Kur'andakinden başka şeyler varsa o zaman zararlı olduklarından imhası gerekir" der(*). Bunun üzerine kitapları

İskenderiye hamamlarına dağıtılarak altı ay müddetle yakılır.

Görüldüğü üzere Abul Faraç'daki yakılma hikâyesi İbn el-Kifti'deki gibidir. Gene İskenderiye'nin zaptından yüz sene önce yaşayan Johannes Philoponos, o devirde yaşamış gibi gösterilerek Amr ile aralarında geçen uydurma konuşma geçmektedir. Hemen hemen aynı çağda yaşayan İbn el-Kifti ile Abul Faraç'ın bu haberi muhakkak ki daha eski bir kaynaktan almış olmaları gerekir.

Yalnız çok garip olan taraf; Belâsurî, İbn Abd-al Hakam ve bunun gibi daha eski devirde yaşamış İslâm yazarlarının eserlerinde İskenderiye'nin Hz. Ömer devrinde fethi o zamanki İskenderiye şehri en ince teferruatına kadar zikredilmesine mukabil, İbn el-Kifti ve Ebül Faraç'da anlatılan kütüphanenin yakılma hadisesinden hiç bahsedilmeyişidir.

Bilhassa nazarı dikkati çeken bir nokta da, evvelce zikredilen İskenderiye'deki Kütüphanenin Hz. Ömer zamanında yakılmasıyla ilgili haberin, Abul Faraç'ın Süryanice yazdığı Maktebhannuth Zabhn²⁹ isimli büyük eserinde değil; ölümünden kısa bir zaman önce bu eserden özetliyerek arapça yazdığı "El-Muhtasar-u Fi-ed-Düvel" adındaki eserinde yer almasıdır. Zeki Magamiz beyin, Circi Zeydan tercümesinde de, Abul Faraç'ın bu eserinin 1890 senesi Beyrut baskısında yanma hadisesine ait kısmın bilinmiyen bir sebeple çıkarıldığına işaret edilmektedir. (Zeki Magamiz'in Circi Zeydan tercümesi, Cilt, 3, S. 77, not 1).

Barhaebraus) tarafından pek beğenilmiş olsa gerekir." (Adivar, A. - Tarih boyunca ilim ve din, İstanbul, 1969 (İkinci Baskı) S. 103.)

29. Abul Faraç'ın Maktebhannuth Zabhn²⁹, eseri Süryanice'den Ernest A. Wallis Budge tarafından İngilizceye çevrilerek 1932 yılında İngiltere'de Oxford Üniversitesi basımında basılmıştır. Bu İngilizce tercümeden de Ömer Rıza Doğrul, eseri Türkçeye çevirmiş olup, I. Cildi 1945 te, II. cildi de 1950 de Ankara TTK tarafından neşredilmiştir.

28. Meyerhof, M. - Ciba Zeitschr. 1942. S. 2964.

Furlani, G. - Giovanni il Filopono e L'incendio della biblioteca di Alexandria. Bull. de la soc. Archéol. d'Alexandrie, No: 21. 1925. G. Sarton'un meşhur eserinin birinci cildinin 421. sahifesinden Johannes Philoponos'un VI. Yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlaşıldığı gibi "Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker" isimli eserin 1931 baskısının 3 ncü cildinin 441 ve 442. sayfalarından J. Philoponosun milâdî 470 senesinde Caesarea'da doğarak, 540 senelerine doğru İskenderiye'de öldüğü belirtilmektedir.

(*) "Halife Ömere atfolunan yukarıdaki sözler, Saint-Ambroise'nin, din karşısında ilmin değeri hakkındaki sözlerini pek çok andırmakta olması dolayısıyla, bir Hristiyan din ulusu olan Ebül Faraç İbn-ül İbrî =

Gerçi yangın haberini Abûl Faraç'ın Süryanice eserinde değil, bu olay arapları ilgilendirdiğinden arapça eserinde zikrettiği iddia edildiyse de, bu hal gene göze batacak kadar nazarı dik-kati çekmektedir.

Ayrıca, Mezopotamya'da Hulâgû zamanında Jakobi kilisesinin patriklikten bir aşağı rütbesine haiz bir Hristiyan papazı olan yahudi asıllı hekim Aaron'un oğlu Abûl Faraç'ın (Gregorius Bar Hebraeus), İskenderiyedeki kütüphanenin yakılmasından yalnız arapça eserinde bahsetmesine mukabil, Eutychius gibi ondan çok önce X. yüzyıl başında, İskenderiye'de Patrik olan bir Hristiyan papazının eserinde İskenderiye'yi etraflıca anlatmasına mukabil, çok mühim bir hadise olması lâzım gelen oradaki kütüphanenin islâm fütuhâtı zamanında yakılmasından bahsetmemektedir. Aynı şekilde Hristiyan olan al-Makin'de İskenderiye'nin İslâm devrinde fethini en ufak detayına kadar anlatmasına mukabil, kütüphanenin Amr tarafından yakılmasından hiç bahsetmemektedir.

Eğer Abûl Faraç'ın İskenderiyedeki kütüphanenin yakılma hadisesini yanlışlıkla başka bir yerdeki yakılma hadisesiyle karıştırıp yazmadıysa, 29a islâmiyete ait hadiseleri negatif şekilde tahrif eden ilmi kıymete haiz olmayan bir Bizans kaynağından bu haberi almış olması da düşünülebilir.

Zira bazı geç devir müverrihlerin de, İran'ın Sâ'd İbn Vakkas tarafından Hz. Ömer devrinde zaptında orada çok sayıda kitaplar bulunduğunu, Sâ'd'da Hz. Ömer'e bu kitapların ne yapılacağını sorar, o da kitapların ya suya atılmasını veya yakılmasını emreder.

29.a "Müslümanların İskenderiyeki kütüphaneyi yakmalarına ait haber herhalde müslümanların Caesara'yı fethetmeleri esnasında oradaki kütüphaneyi yakmalarına ait hatıra istinat etse gerektir." diye "Propyläen Weltgeschichte" de bir kayıta rastlanıyor. Gustav Edmund von Grünebaum - Propyläen Weltgeschichte, Berlin - Frankfurt - Wien, (1963), 5. Cild. (Der İslâm), s. 61

Gerek İbn el-Kıftî'nin, gerekse Abûl Faraç'ın İskenderiyedeki kütüphanenin yakılmasıyla ilgili haberlerinde, İskenderiye'nin 4000 hamamının, bu kitapların yakılmasıyla 6 ay ısıtıldığı gibi, çok mübâlaalı bir durum görülür. Kutb ad-Dîn'de aynı mübâlaalı tarzda Bağdat'taki kütüphanenin Hulâgû tarafından mahfudilmesini anlatmaktadır. Bu habere göre "Hulâgû kitapların Dicle nehrine atılmasını emretmiş. Bu kitaplar o kadar çokmuş ki, dicle üzerinde bunlardan bir köprü hasıl olmuş; atlı ve yayalar bunun üzerinden geçer imiş, bu kitapların yazılarının mürekkebinden Dicle'nin suyu siyaha boyanmış.

Böyle mübâlaalı hikâyeler, bunlara tarihi hakikat olarak bakılmasını zorlaştırmakta, ayrıca Amr-İbn-al As'ın İskenderiye'yi fethettikten sonra, Hz. Ömer'e yazdığı mektubun büyük bir kısmı elde mevcut olup, bunda Amr Ömer'e İskenderiye'nin zenginliğinden, 4000 sarayından, 40.000 yahudisinden v.s. bahsediyor, (kütüphane zikredilmiyor) ve Arapların bu hazineleri yağma etmek istediğine değinerek Ömer'den emirlerini beklediğini yazıyor. Cevabında İskenderiye'nin yağma edilmesi ve eserlerin tahribine taraftar olmadığını belirtiyor ki, bu İskenderiye kütüphanesinin yakılmasıyla ilgili hikâyelere bir tenaküz teşkil etmektedir³⁰.

Ayrıca Amr'ın mektubunda İskenderiye'nin diğer eserlerinden bahsedilmesine mukabil kütüphaneden hiç bahsetmeyişi de manidar'dır. Eğer Amr'ın Halife Ömer'e İskenderiye kütüphanesi ile ilgili ikinci bir mektup yazdığı kabul edilse bile, buna gelen cevabı Amr'ın eline geçebilmesi kadar uzun zaman Amr Mısır'da kalmamıştır³¹.

Ayrıca Abûl Faraç'ın anlattığı yangın hadisesinin islâm fethi sırasında

30. Krehl, L. - 1878, S. 449; Arnold, Chrestomathia arab. s. 145. Ewald, Zeitschrift für d. Kunde d. Morgenl. 3, 349.

31. Krehl, L. - 1878, S. 450.

olduğunu reddeden Eduard Gibbon, L. Krehl ve Max Meyerhof tarafından, İskenderiyedeki kütüphanenin, İslâm fütühatı esnasında zaten mevcut olmadığı yani daha evvel ortadan kalktığı ileri sürülmüştür³¹a. Bu durumu aydınlatmak için İskenderiye ve oradaki kütüphane ile Museion'un tarihini incelemek yerinde olur.

IV — İSKENDERİYE'NİN (ALEXANDRIA) ŞEHRİNİN KURULUŞU VE BU ŞEHİR İÇİNDE MEŞHUR KÜTÜPHANE İLE MUSEION'UN YERİ.

Antik devir şehirlerinden İskenderiye'nin kuruluşu, meşhur Mekadonyalı büyük İskender'in Mısır'ı feth ettiği zaman, Nil deltası ile Mareotis gölü arasındaki eski Rhakotis isimli balıkçı köyünün bulunduğu mevkide büyük bir şehir kurmak istemesi ile olmuştur. Şehrin inşasında o devrin meşhur Yunan Mimarı Deinokratesin projesi esas tutuldu. Sonraları, Ptolemeler ve Romalı imparatorlar zamanında İskenderiye büyük abidelerle zenginleşti ve Antik devrin en büyük kültür merkezlerinden biri haline geldi.

Strabon şehrin genişliğini 5-6 kilometre olarak vermektedir. Şehrin kapladığı sahanın 1/3 ilâ 1/4 nü umumî toplantı yerleri, Kırıl sarayları ve parklar teşkil etmekteydi. Diodoros şehirde 300.000 hür İskenderiye hemşehrisinin meskûn olduğundan bahsetmektedir ki, esirler ve diğer sakinleriyle şehir nüfusunun 1 milyonun üstünde olduğunu kabul etmek gerekiyor. Dünyanın en

geniş caddeleri olarak addedilen caddelerinin genişliği 30 m. idi. Şehirdeki yapıların ahşap olması menedildiğinden, evler bile taşandı. Yanlış olarak ilk önce Romalılarda görüldüğü zannedilen taş kubbe konstrüksiyonlarının burada büyük binalarda kullanıldığı bazı mimarlık tarihçilerince ileri sürülmüştür³².

Şehrin mimari güzelliği yanısıra, kuruluşunda pratik işe yarayan ve şehir sağlığının düşünüldüğü o zamana göre örnek bir inşâ plânının tatbik edildiği görülür. Kanallardan müteşekkil bir ağ bütün şehri kaplamakta ve Nil'den suyu evlerin su hazinelerine kadar getirmekte idi. Pharos adasında inşa edilen İskenderiye feneri, dünyanın 7 harikasından biri olarak gösterilir. İnşası 20 yıl süren bu deniz fenerinin, M. Ö. 280 de Ptolemaios II Philadelphos zamanında tamamlandığı bilinmektedir. Işığı, konkav metal ayna vasıtasıyla yansıtarak denizden 30 km. ötesine kadar aydınlık verebilen bu deniz feneri, Ptolemelerin ve hellenistik devrin teknik kabiliyetlerinin şahıkası olarak tebaruz eder. 130 m. yüksekliğindeki bu fener araplar tarafından Manara olarak adlandırılmış, minâre ismininde buradan geldiği iddia edilmiştir. İslâm müelliflerinin eserlerinde İskenderiye fenerinin tasvirlerine rastlanır. Bu tasvirler bu dünya harikasının M.S. 796 senesindeki depremde veya XIII. yüzyıldaki tamamen ortadan kalkışından öncelerine aittir³³. Bu fenerin beyaz temel taşları, 1898 senesinde Doğu Limanının batıkolunu koruyan Fort Kait Bey'de kullanıldığı tesbit edilmiştir.

Liman inşası o zamana göre su mühendisliği sanatının bir şaheseridir. İskenderiye fenerinin Konkav aynası aynı zamanda düşman gemilerinin, güneş ışığının teksifiyle yakılmasına da yara-

31.a Üstadımız sayın O. Prof. Dr. Süheyl Ünver'de 1967'de yayınladığı İskenderiye Kütüphanesinin yakılmasıyla ilgili makalesinde, Kütüphanenin İslâm fethinden çok önceleri müteaddit defalar yandığına temas etmektedir.

[Ünver, S. - 21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi, İstanbul, 1967, İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası, Cild 29, Sayı 4, Sene 1966 dan Ayrı baskı, S. 791, 793.]

Ayrıca "Der Grosse Brockhaus", 1928, S. 275 (Alexandrinische Bibliothek Maddesinde de) İskenderiye Kütüphanesinin İslâm fethinden önce zaten müteaddit defalar yandığı bu sebepten müslümanların bu işi yapmalarının imkân dahilinde olmadığı belirtilir.

32. Lübke, W. Geschichte der Architektur, Leipzig, 1870, s. 152.

33. Mac Kendrick, P.: Hellas, Steinernes Erbe, Wiesbaden 1965, S. 286.

dığından, Liman deniz istilasına karşı korunmuş vaziyette idi. (Şekil- 1, 2). İskender devrinde yapılan yapılar arasında, Poseidon mâbedi, Tiyatro, Stadium, Hippodrum, mahkeme binası ile Gymnasium sayılmakta. Kral sarayının bulunduğu tepe Ptolemeler zamanında genişlemiş ve bir daha imar edilmiştir. Ptolemaeus Soter, İskender için Soma denilen bir anıt kabir yaptırmıştır ki, sonraki krallarda orada gömülmüşlerdir. Bu Anıtkabirde İskender altından yapılmış pırlantalarla (Diadem) süslü bir lâhitte metfun olduğu rivayet edilir. M.S. I. yüzyılda bu altın lâhit bir cam lâhite tahvil edilmiş. Hatta 1850 de de Schlizi isimli biri de bu cam lâhiti Kahirede tren istasyonuna yakın bir Caminin mimberinde görmüş³⁴.

İskenderiyedeki Saray Kompleksinin M.Ö. 26 senesindeki durumundan Strabon bahsetmektedir. Saray mıntıkası (Limanını güney, güney doğusunda) inşaatı Ptolemaios II (285-246 M. Ö.) zamanında başlar. Saray duvarları içerisinde bir botanik bir de hayvanat bahçesi vardı. Bu bölgede bir antik Satirikçinin dediği gibi "İlhamların kafesi" Museion ile meşhur kütüphanede yer almaktadır. Bu meşhur kütüphane İslamiyetten çok önce M.Ö. 47 senesinde Julius Caesar'ın Mısır'a girişinde yapılan savaş esnasında yanmıştı³⁵.

Ortadan kaybolan eski İskenderiye şehrinin 1866 senesinde Napoleon III ün emriyle plânı yapıldığında eski caddelerden 15 km. uzunluğunda caddeler ile şehir duvarları hala durmaktaydı. Şimdi modern İskenderiye şehri tamamiyle antik şehir üzerini kaplamış vaziyettedir. (Bak: Şekil. 3, 4). Vice-Ami-

ral Durand Viel tarafından 1935 de Paris'te neşredilen "Les Campagnes Navales de Muhammed Aly et İbrahim" isimli eserde İskenderiye'nin Türk hakimiyeti devrine ait kıymetli resimler vardır. ³⁶a (Şekil: 6, 8).

İSKENDERİYE KÜTÜPHANESİ İLE MUSEION'UN TEŞKİLATI VE İLMİ KARAKTERİ.

Meşhur İskenderiye kütüphanesinden ortada kalan yegâne yadigar, 1848 senesinde bulunan, Dioskorides'in eserini hâvi 3 yazı tomarlarının bulunduğu taş blokun'dan ibarettir.

Materia Medica eseri sahibi Dioskorides ise bu Diokoridesden başka biri olup, kütüphanenin Julius Caesar devrinde mahvından sonra yaşamıştır³⁶.

Museion'dan arta kalan ise bir hatip'in heykelinin alt kısmından ibarettir.

İskenderiye kütüphanesi ile Museion hakkında bilgiler azda olsa, antik devir müelliflerinin eserlerindeki kılavuz ibarettir. Peristyl'li Museion, toplantı salonları, dünyaca meşhur kütüphane, üyeleri bir manastır düzenindeki gibi beraber yaşayan ve masrafları Kral tarafından karşılanan bir ilimler akademisinden ibâret bu büyük yapı kompleksi muhakkak ki antik devrin en büyük ilim merkezlerinden biriydi.

Hatta Museion dünyanın en eski Anatomi enstitüsü ile bir de pek meşhur rasathaneye malikti³⁷. İki tane sütunlu halle mevcuttu ki, birinde gezinilir, diğerinde ise oturulurdu. Ayrıca âlimler için büyük bir yemek salonu mevcuttu ki orada ilmi münakâşalar

34. Mac Kendrick, P. (1965) s. 282.

35. Mac Kendrick, P.: (1965) s. 282.

[*] İskenderiye'nin P. Blomfield tarafından yapılmış haritası için bk. Bulletin de la Société Archeologique d'Alexandrie, No. 8, 1905; Description de l'Égypte, État Moderne, II (2. kısım), 270, v.d. 1800 de İskenderiye'nin tam bir tasvirini ihtiva eder, levhalar 84-91, harita 1: 10 000, manzara ve plânlar için ayrıca Antiquité es II.

35a. Evliya Çelebi Seyahatname X., S. 668 v.d. de İskenderiye'nin XVII asır ortalarına ait etraflı bir tasviri vardır. Ayrıca bk. Rhuvon Guest - İskenderiye, İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1950, Cild 5, s. 1084 - 1088.

36. Mac Kendrick, P.: (1965) s. 284.

37. Strabo, 14, 4, 13 (674); 17, 1, 8 (794).

Aristonikos F Gr. Hist. III. C. Nr. 633; I. Nr. 53 Frgm. 2.

eksik olmazdı. Hellenistik İskenderiye'ye tahsile yabancı ülkelerden gelen talebeler, Museion'da parasız olarak tahsil ederlerdi³⁸. Ptolemaeus I. Lagi zamanında tesis edilen İskenderiye Kütüphanesi hakkındaki malûmat, Museion'dan biraz daha fazladır. Euergetes I (A.C. 247-222) zamanında İskenderiye en parlak zamanına erişir. 235 senesinden itibaren İskenderiye kütüphanesi Müdürü olarak Eratosthenes görülür ki, onun zamanında fikri ve tabii ilimler arasındaki denge sağlanmıştır. Sonradan halefi olan Bizanslı Aristophanes ile Museion'da beraber çalışmışlardı. Archimedes'in arkadaşı olarak bilinen Astronom Konon, Samos'dan çetin bir yolculuğa katlanarak İskenderiye'deki bu ilim merkezine gelmiştir³⁹. (Şekil: 9).

Kıral tanınmış hekim CHRYSER-MOS'U Tıp kurumu başkanlığına ve Museion'un Kurator'luğuna getirince, İskenderiye Tıp mektebi büyük bir gelişme kaydetmişti. Bu meşhur hekimin anatomik çalışmaları bu zaman, ptoleme sanatınada tesirler icra etmekten geri kalmamıştır⁴⁰.

İlk zamanlarda İskenderiye Kütüphanesindeki yazma kitap tomarları sayısının 200.000, Kallimachos devrinde 500.000, Julius Caesar zamanında yazmasından önce ise 700.000 oluşuna dair rivayetlerde biraz mübalâğada olsa, gene o zamana göre bu kütüphanenin haşmetini göstermesi bakımından önemlidir.

Ptolemasios III den itibaren Mısır'a gelen seyyahların yanlarındaki kitaplar devlet tarafından zorla ellerinden alınarak İskenderiye kütüphanesine verilmiştir.

İskenderiye kütüphanesinin büyüklüğünden ziyade, onu teşkil eden tercü-

me kısmı ile katalog kısmı daha ehemmiyetlidir. Tercüme kısmının bu kütüphanede yer almasında maksat, o zamanki bütün dillerdeki eserlerin hepsini toplayarak Yunanca'ya tercümelelerini yaparak bu ilim merkezinde toplanmasını sağlamaktır. Bu tercüme işleminde kimlerin çalıştığı bilinmemektedir. Birçok eski Mısır eserlerinin, oradaki rausevi Synagog (havalardan) da larında yapılanlarından daha kaliteli yapıldığı hatta eski İran eserlerinden belki de Avestanın tam metninin ve birçok eserlerinin tercüme edildiği imkân dahilindedir⁴¹.

İskenderiye kütüphanesinin kataloğunu Kallimachos, Lykophran ve Pleuronlu Alexander ile beraber çalışarak kıralın emri üzerine yapmıştı.

Pinakes denilen bu Kallimachos'un Kataloğu 12 kısımdan ibaretti. Altı kısmı Nazım eserlere, 5 kısım nesir eserlere, son kısmı ise karışık eserlere ayrılmıştı.

İskenderiye kütüphanesinin şark veya Yunan menşeli olup olmadığı meselesi münakaşalıdır. Van Rooy İskenderiye kütüphanesinin, şarkın pişmiş tuğla üzerine yazılmış tabletlerden ibaret kütüphanesiyle hiçbir ilgisi olmadığı saf Yunan-Makedonya Kütüphanesi olduğunu ispata çalışmıştır⁴². Ama bu kütüphanede eski Mısır medeniyetinin tesirlerini inkâr etmek zordur. Oradaki toplanmış eserlerin, Mısır'da kullanılan Papyrus üzerine yazılmış olması da manîdardır.

İskenderiye'deki hiristiyan Tıp okulunun kurucularından sayılan Flavius Clemensin, M.S. 200 senesinde yazdığı-

41. Schneider, Carl (1967) S. 536.

42. Van Rooy, C. A.: Die Problem van die oorsprang van die groot Alexandrynse Bibliotheek. Acta classica I (1958) 147-161. Ayrıca şu eserlerde İskenderiye Kütüphanesi hakkında malûmat vardır:

PARSONS, E. A.: The Alexandrian Library, 1952.

AWAND, G.: The Alexandrian Library, 1965.

PEREMANS, W.: Bibliotheek en bibliothecarissen the Alexandria. Scrinium Lovanense, 1961, 78-88.

38. Schneider, Carl - Kulturgeschichte des Hellenismus, München, (1967) s. 536.

39. Schneider, Carl (1967) s. 515.

40. Schneider, Carl (1967) S. 516.

na göre, Mısır'da eski sülalenin başlangıcından önceki devirlerde eski Mısır'lı Rahipler bütün ilimleri 42 mukaddes kitap'ta toplamışlardır ki, bunlardan altısı Tıp ilmine aitti. Bu 6 kitap'ta Anatomie, Physiologie, ilaçlar ve Cerrahi hakkındaki bilgiler toplanmıştı⁴³. Önce Flavius Clemens'in bu anlatımları masal zannedilmişse de, 1873 yılında Alman bilgini Georg Ebers, sonraları kendi adıyla anılan "Papyrus Ebers'i" 1862 yılında bir mumyanın bacakları arasında sokulu bulan bir araptan satın alıp, bunun en geç M.Ö. 1555 senesinde yazılmış olan, belki de Flavius Clemens'in bahsettiği eski Mısır'ın Tıbbı ait Mukaddes kitabından çıkarılmış bir kopye bulduğuna inararak Almanyaya döndü. Onu iki sene sonra Leipzig'de 2 cilt halinde yayınladı.

Böylece görüldü ki, Yunanlılardan çok önceleri eski Mısır'da Tıp ilmi doğmuştu. Flavius Clemens'in M.S. 200 senesinde hâlâ eski Mısır'ın mukaddes Tıp kitaplarından bahsetmesi de İskenderiyedeki Tıp okulunda ve kültür merkezindeki eski Mısır eserlerinin hâlâ tesirini icra ettiğini göstermesi bakımından enteresandır⁴⁴.

Ptolemaeus, I. Lağı (A.C. 360-283) zamanında tesis edilen İskenderiye Kütüphanesinin, oğlu Ptolemaeus II Philadelphus tarafından M.Ö. III. yüzyılın başında genişletildiği ve Museion'un bu devirde meşhur ilim merkezi haline geldiği görülür. Antik devirde hellenistik Suriye'de Nisibin ve Edessa (Bugünkü Urfa) nın da birer büyük ilim merkezi haline geldiği görülürse de, İskenderiye'yi hiç bir zaman şöhret bakımından geride bırakamamışlardır.

İskenderiyedeki Museion'un Kütüphanesinden başka, Tertuillianın şüphe heden Âri şaharetine göre Serapis

Templindeki Serapeum Kütüphanesi ve Sebastium kütüphanesi gibi kütüphaneler M.S. III. yüzyılda hâlâ mevcuttular⁴⁵.

Euergetes II (146-117 M.Ö.) zamanında İskenderiyedeki sanatkar ve âlimlerin sürülmesiyle eski parlak devrinin sönmeye başladığı görülür.

Euergetes II den Julius Caesar zamanına kadarki kütüphane ve Museion'un tarihine ait haberler hemen hemen hiç yok gibidir. Amma M.Ö. 47 senesinde Julius Caesar zamanında Museum'un yanması ve orada saklanan kitapların büyük bir kısmının bu yangında mahvolmasına dair verilen tarihi malumat çok mühimdir⁴⁶.

İskenderiye'yi bu yangından biraz sonra M.Ö. 24 senesinde ziyaret eden STRABO, şehrin güzelliğini uzun uzadıya anlatırsa da, İskenderiye kütüphanesinden hiç bahsetmez. Yangındaki hasarın hemen yerinin doldurulamadığı imkân dahilindedir.

Diocletian'a ait Biyografik eserinde Sueton, bu Roma imparatorunun İtalyan kütüphanelerinin eksiklerinin Alexandriyadaki kütüphanedeki eserlerin kopye el yazmaları ile doldurulduğunu yazması, Alexandrianın sonları tekrar canlandığını gösteriyor.

M.S. III. yüzyılda Caracalla zamanında Museion ve kütüphanenin zengin vakıflarının ve oradaki âlimlerin maaşlarının kaldırılmasıyla⁴⁷ İskenderiye tekrar sönmeye başlarsa da Alexander Severus zamanında tekrar oradaki akademinin canlandığı görülür.

Son olarak Suidas'ın haber verdiğine göre M.S. 390 senesinde İskenderiye'deki Museion'un mevcut olduğu tesbit edilebiliyor. Ama M.S. IV. yüzyı-

43. Thorwald, Jürgen - Macht und Geheimnis der frühen Ärzte, München - Zürich (1962), S. 43. 44.

44. Fournier, R. - La Médecine Egyptienne des Origines à L'école d'Alexandrie, Bordeaux, 1933, s. 4.

45. Krehl, L. - 1878, S. 451.

46. Krehl, L. - 1878, S. 452.

47. Von Brunn, W. - Kurze Geschichte der Chirurgie, Berlin 1928, s. 74.

lın son yıllarında İskenderiyedeki Kütüphanenin çok zarara uğradığı veya ortadan kalktığı Max Meyerhof tarafından ileri sürülmüştür.

Hiristiyanlarla eski Yunan dinine bağlı olanlar arasındaki savaşta 366 senesinde İskenderiyedeki Caesareums⁴⁸, 391⁴⁹ veya 398⁴⁹ senesinde hiristiyan patrikinin kıştırtması üzerine İmparator THEODOSIUS zamanında meşhur Serapeum kütüphanesi mahvedildi. Filozoflar bir zaman için İskendireyi terk etmek mecburiyetinde bırakıldı Krehl⁵⁰ e göre M.S. 389 senesinde büyük Theodisius zamanında İskenderiyedeki Kütüphaneye bağlı Serapis Ma'bedi bir hiristiyan kilisesine tahvil edildi. Bundan sonra İskenderiyedeki Museum ve Kütüphanenin tekrardan canlanıp canlanmadığı ve kütüphanenin tamamen ortadan kalktığı yahutta Constantinople taşınıp taşınmadığı meselesine gelince; Krehl⁵¹ Theodesius II zamanında İstanbul'da (Constantinople'de) M.S. V. yüzyıl başında tesis edilen kütüphanenin, kitaplarının büyük kısmının Mısır'da ve Anadolu'daki kütüphanelerin kitaplarının toplanmasıyla tesis edildiğini ileri sürmektedir.

Ayrıca von Brunn da, İskenderiyedeki Kütüphaneyi teşkil eden yazma eserlerin Papyrus gibi gayet dayanıksız ve nazik bir Material üzerine yazılmasından, Nil deltası gibi nemli bir bölgede bunların uzun zaman muhafazasının titiz bakıma rağmen imkân dahilinde olmayışı, bu kütüphanenin ortadan kalkmasına harplerden daha büyük bir amil olmuştur der⁵².

48. Max Meyerhof. Ciba Zeitschr. 1942, Nr. 85, s. 2964.

49. V. Brunn, W. - 1928, s. 74.

50. Krehl, L.- 1878, s. 453

51. Krehl, L.- 1878, s. 453.

52. Von Brunn, W. 1928, s. 74, 75. İslâm ülkelerinde, IX yüzyıldan itibaren kağıdın kullanışına kadar Papyrus kullanılmıştır. Eski devirlerde Mısır'da ve diğer kültür çevrelerinde Papyrus kullanılırdı. Musa'nın Tavrata dahi papyrus üstüne yazıldığı için tahtadan yapılmış tabut içinde omuzlarda taşınırdı Bu yazı materiali-

İslâm kültürünün Avrupa'ya tesirleri üzerine "Allah's Sonne Über dem Abendland (= Avrupa üzerinde Allah'ın güneşi) isimli eser sahibi Sigrid (HUNKE'de 642 de müslüman ordusu İskenderiyeyi aldığı orada eski büyük Museion'un yanındaki kütüphanenin mevcut olmadığını belirtmektedir⁵³. Bu görüşüne isbat olarak M.Ö. 48 senesinde İskenderiye'nin Julius tarafından muha-

sarasında Museion'un meşhur kütüphanesinin büyük bir kısmının yandığını göstermektedir. Gerçi Kleopatra'ya nan kitapların bir kısmını Pergamon'daki kütüphaneden* tedârik ederek, büyük bir kaybı kapamaya çalışmışsa da, sonraları M.S. III. yüzyılda hiristiyanların kütüphaneyi mahva çalışmalarına işaret etmektedir. Hiristiyan Patriği Museion'u kapatıyor ve oradaki âlimleri sürüyor.

Sigrid HUNKE'ye göre M.S. 366 da İskenderiyedeki Caesareum İmparator Valens zamanında kiliseye çevriliyor,

ne verilen "papyrus" adı M.Ö. 300 senesinde ilk önce görülmektedir. Manasıda; bu Firavun adına imâl edildiğinden, Pyros hocelerinde Firavunlara verilen "Pharao" adı gizli olduğundan, Firavun adına yapılan kağıt demektir. Eski Yunanlılarda papyrus'u Fenikelilerin Byblos (Fenikece adı Gubla) limanından aldıklarından, öncelikle verilen "Bibel" ismi ile kütüphaneye verilen Bibliothek isminin, bu Bylos'dan geldiği ileri sürülür.

53. Hunke, Sigrid-Allahs Sonne über dem Abendland, Stuttgart, 1967, s. 189.

(*) Pergamon (Bergama) Kütüphanesi, İskenderiyedeki kütüphaneden sonra en zengin kütüphane idi. Mısır kralı Ptolemaios V. (205-180 M.Ö.), Bergamadaki kütüphanesinde, Kral Eumenes II zamanında artan Papyrus üzerine yazılmış kitapların çokluğunu kıskanarak, Anadolu'ya Papyrus ihracatını durdurmuştu. Bunun üzerine Kral Eumenes II, Bergamada başka bir yazı materyalinin imalini gerçekleştirmişti. Buna Pergamon'dan galat olarak Perament (Parşömen) denilmiştir. Pergament deriden imâl edildiğinden papyrus'dan daha dayanıklı idi. Yalnız imâlî adl deri yazı materyalinden bambaşkaydı: Deri yıkanıp kıl ve yağdan arandıktan sonra, günlerce kireç kuyusunda kirece yatırılır. Bilâhare bir çerçeveye gerilerek iki yüzünden de keskin bıçakla iyice kazınır. Bir yaş bezle nemlendirilerek üzerine tebeşir tozu ekilir, sonra Bimsstein'le (sünger taşı) oğulur. Böylece öküz, koyun, keçi, eşek, domuz derisinden dahi Pergament (= Parşömen) imâl edilirdi. En yüksek kaliteli Pergament ise, anarakhminden doğmadan önce alınan ceylan, dana, koyun ve keçi yavrularının derisinden yapılırdı. Pergament papyrus'tan daha dayanıklı olduğu gibi her iki yüzüne daha temiz yazı yazılması ve renkli resim yapılmasına imkân verecek kalitede idi. [Vom Amulette zur Zeitung, Stuttgart, 1969, s. 77-783, [54] Hunke, s. 1967, s. 198.

kütüphanesi yağma edilip, yakılıyor, oradaki filozoflar Sihirbazlık ve büyücülükle itham edilerek takibe marûz bırakılıyor. M.S. 391 senesinde İmparator Theodorsius'dan müsâde çıkartarak İskenderiye Patriği Theophilus antik devrin büyük ilim merkezi Serapeion'u imha ettiriyor ve onun meşhur kütüphanesini ateşe veriyor.

Antiochien'in patriği Severus'un arkadaşının itiraflarına göre, her ikisi 5. yüzyılda İskenderiyedeki antik ilim adamlarının takib ve oradaki antik ilim müesseselerinin mahvıyla çalışan hristiyan yeraltı teşkilâtında gençlik yıllarında bilfiil vazife görmüşlerdi. Böylece Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarında eski antik devrin kültür müesseselerinin mahvı hristiyan taasubuyla bûsbütün körükleniyor M.S. 529 senesinde Atinadaki antik devir Filozoflar Okulu kapatıyor. 600 senesinde Roma'daki İmparator Augustus'un tesis ettikendileri için benimsemeye çalıştılar⁵⁴.

V — SONUÇ :

Böylece, İslâm fethi devrinde İskenderiye'deki Kütüphanenin ortadan kalkmış olması imkân dahilinde olduğundan, yok olan bir şeyin Hz. Ömer zamanında yakıldığını kabul etmekte imkânsızdır⁵⁵. İskenderiye'yi zapteden araplar oradakileri mahvetmek yerine, Tıp Tarihçisi BRUNN'un ifadesine göre, orada buldukları eski antik ilmi kendileri için benimsemeye çalıştılar⁵⁶.

İbni Abi Usaibia (1203-1269) nın Uyun al-Anba'sında belirttiğine göre, sonradan müslüman olan İskenderiyeli hekim, Abd el-Malik b. Abdjar oradaki Tıp tedrisatını müslümanlığın ilk zamanlarında deruhte etmişti⁵⁷.

Max Meyerhof'a⁵⁸ göre İskenderiyedeki bu mektebi, bazı islâm eserlerin-

de belirtildiği üzere Halife II Ömer (717-720) Antakya'ya, 150 sene sonra oradan Mezopotamyadaki Harran'a taşındı. Bazı eserlerde belirtildiği üzere islâm devrinde fetihten 80 sene sonra İskenderiye mektebinin âlimleri kitaplarıyla birlikte Antakya'ya gittiklerine göre, bu kadar kısa zamanda İskenderiye'de tekrardan hatırı sayılır bir kütüphane İslâm devrinde tesis edilmişti.

Hıristiyanların eski antik medeniyette ve dine karşı gösterdikleri taassuba mukabil, müslümanların İskenderiye'deki gayri müslimlere karşı gösterdikleri tolerans şayanı dikkattir. İskenderiye'yi alan müslümanların, oradaki hıristiyanların can ve mallarını korumayı taahhüt etmelerine hatta hristiyan âlimlere hürmet göstermelerine Sigrid Hunke bilhassa işaret etmektedir.

İskenderiyeli hıristiyan hekim Abdul-Mâlik İbn Abdjar Al-Kinânî'nin islâm devrinde de Tıp tahsilinin orada yönetimiyle vazifelendirilmesi⁵⁹, İslâm toleransına, ve ilme verilen kıymete bir delildir.

717 de Ömer Abdel-Aziz Halife olunca, onun evvelce hizmetinde olan Al-Kinânî İskenderiyedeki Tıp mektebinin Antakya ve sonrada Harrân'a götürerek, bu eski merkezlerinde Tıp ilminin kökleşmesini sağlamıştı.

İslâm'da ilme, kitab'a ve kütüphanelere verilen büyük ehemmiyet belgelerle sabittir. Mısır'da Kahire'de Fatimi halifelerinden al-Aziz Billahın tesis ettiği kütüphanede 1.600.000 cilt kitap vardır ki 6500 cildi matematiğe, 18.000 cildi de felsefeye aitti. Sonradan oğlu saltanata geçtiğinde bunun yanına 18 salonlu büyük bir kütüphane daha tesis etmişti⁶⁰.

54. Hunke, S.: 1967, s. 198.

55. Krehl, 1878 s. 453.

56. Von Brunn, W. -1928, s. 74.

57. İbn Abi Usaibia, I. 103.

58. Max Meyerhof, Ciba Zeitschr. 1942, s. 2964.

59. İbn el-Kiftî'nin, Tarih el-Hukemasında bu hekimden bahsetmesine mukabil çağdaşı İbn Abi Usaibia'nın onu bilhassa zikretmesi şayanı hayrettir.

Hamed Wally, -Drei Kapital aus der Arztesgeschichte des İbn Abi Usaibia, Inaugural-Dissertation, Berlin 1910, s. 37.

zg

60. Sigrid, Hunke, 1967, s. 214.

Hâkim Biemrullah tarafından açılan Daral-Hikme Aziz Billah'ın akrabasının yaptıklarından başka idi. Bu Daral-Hikme'de mütercim, nazır, Lügât âlimi, hekimler vardı. Oradaki kitaplar 100 000 cilt idi⁶¹.

Fatimiler zamanında Trablusşam'da 3 milyon cildi havi bir kütüphane tesis edilmişti. Haçlı orduları Trablusşama girdiklerinde bu kütüphaneyi yakdılar⁶².

Yahya bin Halit Bermeki tarafından Hind müelliflerinden toplanan kitaplar, Harun al-Raşidin Ankara, Umurya Rumlarından ele geçirildiği Rumca kitaplarla dolu olan Bağdat Kütüphanesine "Beyt al-Hikme", denirdi.

981 senesinde Bağdat'da umumi kütüphanelerin sayısı yüzün üstündeydi. Maragadaki Rasathanede Nasreddin Tusi'nin emrinde 400 000 ciltlik bir kütüphane vardı⁶³.

Hâkim bin Nasır devrinde Kurtubada 70 umumi kütüphane vardı. Kurtuba sarayındaki kütüphanede 400 000 cilt eser olduğu zannediliyor. Endülüslü müslümanların elinden alan İspanyollar 1 milyon cilt kitabı yakarak mahvetmişlerdi⁶⁴. Altınları ve tezyinatından istifade için 5000 Kur'an yakılmıştı⁶⁵.

Samani hükümdarlarından Nuh bin Mansur'un Buharadaki sarayında muazzam Kütüphanesinde eş ve benzeri hiç bir yerde bulunmayan kitaplar vardı. Meşhur İslâm hekimi İbni Sina (980-1037) 18 yaşında bu hükümdarı tedavi ettikten sonra bu kütüphanede çalışmak müzadesi verildi. Sonradan bir yangın da mahvolan kütüphaneyi, güyâ oradaki kitaplardaki bilgilerden kendinden başka kimsenin istifade etmemesi için İbni Sina'nın yakıldığı rivayet edilirse de aslı yoktur⁶⁶. Aynı şekilde Yunan hekimi Hippocrate'nin da Knidos ve Kos'daki kütüphane ve mabedi bütün kitapları arşiv belgelerini (bütün bilgilerin kurucusu şanına erişmek için) yaktığı ve onun için Trakya'ya kaçtığı rivayet edilir⁶⁷.

Bu son iki misalde Şarkta meşhur kütüphanelerin yakılmasıyla ilgili efsânelerin çokluğunu gösterir. Bu efsâneler tarihi belgelerle isbat edilmedikçe tarihi hakikat olarak kabul edilmekten uzak kalırlar. Aynı şekilde İskenderiye, kütüphanesinin Hz. Ömer zamanında Müslümanlar tarafından yakılmasına ait efsâne de, bütün eldeki tarihi delillerle ispatı kâbil olmadığından, tarihi hakikat olmaktan uzaktır.

61. İbni Haldun C. 4, s. 19.

62. Uzluk F.N.- Hekimbaşı M. Behçet efendinin kitapları ve İslamiyette Bitik sevgisi- Bitik evleri, Türk Tıp Tarihi Arkivi c. 1 No. 3, S. 89.

63. Sigrid, Hunke, 1967, s. 214.

64. Uzluk F.N., s. 88.

66. Sigrid, Hunke, 1967, S. 214

67. M. Neuburger und Pagel, J. Handbuch der Geschichte der Medizin, Jena 1902 Bd. I. S. 200.

Böyle diğer iki rivayetten birisi, Hasdrubal'ın karısının Kartacadaki Asklepion sağlık mabedini yekması (Strabo, III, 14) diğeri de büyük İskenderin İran'ın o zamanki başşehri İstakri zaptında oradaki kitapları yakıtmasıdır. (Medeniyeti İslamiye Tarihi, S. 247).